

Ministar Pavle Radić na «Napretkovoju» proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu 1925. godine

ZLATKO MATIJEVIĆ,

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor je na temelju znanstvene literature, suvremenog tiska i dostupnoga arhivskog gradiva rekonstruirao tijekom proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu. Iako je Hrvatsko kulturno društvo «Napredak», kao nepolitička i izvanstranačka organizacija, bilo glavni organizator proslave, vodstvo Hrvatske seljačke stranke i ini politički čimbenici, nastojali su iskoristiti tu veliku obljetnicu hrvatske povijesti za svoje političke i uskostranačke interese.

Ključne riječi: HKD «Napredak», tisućgodišnjica hrvatskog kraljevstva, HSS

«(...)»
*Na tisućljetne duvanjske dveri
Tomislava, kralja seljaka
Karađorđeva zvijezda treperi
Snagom sunčanih zraka.
Novi su dani, novo je doba, Tirana
nema, nema ni roba.
Pjesme se poju, pletu se vijenci
Složni Hrvati, Srbi, Slovenci.
(...)»*

Stjepan RADIĆ¹

Uvod

Proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva (1925.) nije pobuđivala veći interes bivše jugoslavenske te suvremene hrvatske historiografije i publicistike. Gledajući kronološki prvi autor koji je posvetio nekoliko rečenica milenijskoj obljetnici bio je novinar i publicist Josip Horvat. On je, na manje od dvije stranice, opisao jednu od zagrebačkih proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, održanu prigodom III. svehrvatskoga sokolskog sleta, na koji su došli kralj Aleksandar i njegova supruga. Autor je, kao posebnu zanimljivost te pro-

¹ Nav. prema: Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Drugi dio, Zagreb 1989., 318.-319.

slave, naveo pozdravnu pjesmu² Stjepana Radića kralju Aleksandru.³ Nema nikakve dvojbe da taj Radićev pjesnički uradak zaslužio počasno mjesto u nekoj budućoj antologiji hrvatskoga udvorničkog pjesništva.⁴

Historičar Rudolf Horvat, u svega osam rečenica, opisuje dolazak kralja Aleksandra i kraljice Mariole (Marije) na zagrebačku proslavu tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva. Za njega je tada najvažniji događaj bilo strahovito nevrijeme koje je, navodno, odnijelo i nekoliko ljudskih života. Gotovo da nije potrebno reći da su suvremenici, zajedno s autorom, u tome vidjeli «gnjev Boga svemogućega».⁵ Političke su konotacije bile više nego očite.

Povjesničar Viktor Novak u svome voluminoznom antikatoličkom pamfletu *Magnum crimen* donosi Radićevu kritiku, točnije rečeno političku osudu, nastojanja katoličkog episkopata u Hrvatskoj da nacionalnu proslavu tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva poveže sa crkvenom «svetom godinom» i velikim hodočašćem u Rim. S biskupskom koncepcijom proslave nije se slagala ni Hrvatska zajednica, stranka liberalne inteligencije.⁶

Četiri i pol desetljeća kasnije historičar Dragutin Pavličević, u svojoj sintezi hrvatske povijesti, opisuje proslavu velikoga jubileja hrvatskog naroda naglašavajući politički kontekst njezina održavanja.⁷

Nekoliko godina kasnije, Hrvoje Matković, kao prvi od hrvatskih povjesničara, objavljuje znanstveni članak koji je u potpunosti posvećen proslavi tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva. Za razliku od dotadašnjih radova koji su o milenijskoj proslavi govorili ili sasvim općenito ili samo o nekim njezinim aspektima, u ovom je radu relativno detaljno obrađen tijek dviju zagrebačkih (srpanjske i kolovoške) i jedne sarajevske (rujanske) proslave. Osim kod Matkovića o sarajevskoj proslavi hrvatskoga nacionalnog jubileja i udjelu radićevske politike u njezinom održavanju nije bilo riječi u ranijim historiografskim i publicističkim radovima.⁸

O proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Slavoniji pisali su historičari Zlatko Virc⁹ i Zlata Živaković-Kerže.¹⁰

² "Kad je [...] 15. avgusta 1925. povodom proslave 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva kralj Aleksandar došao u Zagreb, Stjepan Radić mu je pored ostalog ispjevao himnu [...]". (Ferdo ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb 1961., 479.-480.)

³ Vidi bilj. 1.

⁴ Vidi motto ovog članka.

⁵ Vidi: Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942., 280.

⁶ Vidi: Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948., 220.-228.

⁷ Vidi: Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 1994., 336-338. Također vidi i drugo, prošireno izdanje objavljeno 2000. godine (str. 351-353).

⁸ Vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, "Proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci u Hrvatskoj", u: [Josip BRATULIĆ, gl. ur.], *Prvi hrvatski kralj Tomislav*, ZR, Zagreb 1998., 271.-280.

⁹ Opširnije vidi: Zlatko VIRC, "Hrvatski sokoľ u Slavoniji i Srijemu i proslava 1000. obljetnice hrvatskog kraljevstva", u: [Jure KRIŠTO, ur.], *Duvanjski zbornik*, ZR, Zagreb – Tomislavgrad, 2000., 305.-316.

Najvažniji izvor za rekonstrukciju događanja vezanih uz proslavu tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva jest suvremeni tisak. Tu je, u prvom redu, riječ o sljedećim novinama (dnevnic i tjednici): *Hrvat* (Zagreb), *Obzor* (Zagreb), *Katolički List* (Zagreb), *Narodna Politika* (Zagreb), *Dom* (Zagreb), *Večernja Pošta* (Sarajevo), *Vrhbosna* (Sarajevo), *Jutarnji List* (Zagreb), *Katolički Tjednik* (Sarajevo), *Novosti* (Zagreb), *Hrvatsko Pravo* (Zagreb) i dr. te istoimeni kalendar Hrvatskoga kulturnog društva «Napredak» iz Sarajeva.

Arhivsko gradivo relevantno za obradu teme ovog članka nalazi se u Sarajevu u Arhivu Federacije (Arhiv «Napretka»).

Proslava tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva trebala je biti okrunjena gradnjom Tomislavove spomen-crkve (bazilike) i Tomislavova spomen-doma u Duvnu¹¹ te podizanjem sokolske mogile¹² i spomenika kralja Tomislava u Zagrebu.¹³ Zajednička značajka svih tih pothvata je njihova spora realizacija. Spomenik kralju Tomislavu podignut je tek nakon završetka Drugoga svjetskog rata u Narodnoj Republici Hrvatskoj (1946.). Sokolska mogila je svoj konačni oblik dobila tek nakon uspostave samostalne i suverene Republike Hrvatske (1995.). Duvanjska bazilika još ni danas nije završena u skladu s nacrtima arhitekta Stjepana Podhorskog, a Tomislavov spomen-dom je srušen tijekom Drugoga svjetskog rata.

Cilj je ovog rada da na temelju postojeće literature, onodobnog tiska te sačuvanoga i dostupnog arhivskog gradiva prikaže ulogu Pavla Radića, tadašnjeg ministra u koalicijskoj radikalno-radićevskoj vladi, u «Napretkovoj» proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu.

Poticaji i otpori proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva (1906.-1924.)

Misao o proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva začela se još 1906. u družbi Braće hrvatskoga zmaja (BHZ).¹⁴ Desetak godina kasnije, duvanjski

¹⁰ Opširnije vidi: Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, "Slavonski tisak i proslava 1000. obljetnice hrvatskog kraljevstva", u: [J. KRIŠTO, ur.], *Duvanjski zbornik*, 317.-327.

¹¹ Opširnije vidi: Ivo BAGARIĆ, *Duvno. Povijest župa duvanjskog samostana. Prigodom 150. obljetnice današnje župe Duvno 1839-1989*, Duvno, 1989., 163.-182.; [I. BAGARIĆ, priredio], *Fra Mijo Čuić – život i djelo (1882.-1959.)*, *Spomenica u povodu 40. obljetnice smrti*, Tomislavgrad, 2000., 37.-64.; Mira KOLAR, "Gradnja duvanjske bazilike u spomen tisućgodišnjice krunidbe kralja Tomislava", u: [J. KRIŠTO, ur.], *Duvanjski zbornik*, 283-303; Juraj KOLARIĆ, *Deset godina djelovanja obnovljene družbe "Braća Hrvatskoga Zmaja" (1990.-2001.)*, Zagreb 2001., 34.-35.

¹² Opširnije vidi: Zdenka BAŽDAR, "Sokolska mogila u maksimirskom perivoju u Zagrebu", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), Zagreb, 31/1999., br. 2, 361.-384.; J. KOLARIĆ, *nav. dj.*, 36.

¹³ Opširnije vidi: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Povijest gradnje spomenika kralju Tomislavu u Zagrebu 1924. do 1947. godine", *Povijesni prilozi*, Zagreb, 16/1997., 243.-307.; ISTA, "Zagreb i izgradnja spomenika kralju Tomislavu. (U povodu pola stoljeća otkrivanja)", u: [J. BRATULIĆ, gl. ur.], *Prvi hrvatski kralj Tomislav*, 281.-305.

¹⁴ Z.[maj] SVETOHELENSKI [Milutin MAYER], "Tisućgodišnjica hrvatskog kraljevstva i Braća hrvatskog Zmaja", *Hrvatski Zmaj*, Zagreb 1925., br. 1-3, 6; O BHZ-u opširnije vidi:

nadžupnik fra Mijo Čuić¹⁵ predložio je početkom 1917., da se u svrhu obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Duvnu (Županju) podigne spomen-crkva (bazilika) i Tomislavov spomen-dom.¹⁶

Završetak Prvoga svjetskog rata, nestanak Austro-Ugarske Monarhije s političkog zemljovida Europe i nastanak Kraljevstva/Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorili su novo državno-političko ozračje za daljnje pripreme vezane uz obilježavanje velike obljetnice.

Obilježavanju tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva pridružio se i hrvatski katolički episkopat. U Okružnici odaslanjoj s biskupske konferencije, održane u Đakovu u kolovozu 1924., između ostalog, se kaže: «Neka slavlje naše tisućgodišnjice bude slavlje *katoličkoga* hrvatskoga naroda!».¹⁷

Na biskupsku su Okružnicu uslijedile pozitivne, ali i negativne reakcije hrvatskih političkih stranaka. Hrvatska stranka prava ("frankovci") imala je izuzetno pozitivno mišljenje o Okružnici.¹⁸ Nasuprot njima, Hrvatska zajednica¹⁹ je zauzela izuzetno negativno stajalište o načinu na koji su biskupi željeli povezati crkvenu i nacionalnu svetkovinu.²⁰

Najžešće se na biskupsku Okružnicu okomio Stjepan Radić, predsjednik Hrvatske (pučke-republikanske) seljačke stranke (H/P-R/SS).²¹ On je u svom govoru održanom u Krašiću, 28. rujna 1924., između ostalog, rekao: «[...] *to pismo je čisto političko, politički mu je povod: tisućgodišnjica krunisanja kralja Tomislava – i politička svrha: javna proslava u čitavom narodu te tisućgodišnjice. Da su naši biskupi napisali jedno vjersko pismo, u kojem bi govorili o vjeri, ja u to ne bih dirao. [...] Ali kad naši biskupi pišu političko pismo i kad oni hoće da budu hrvatskom narodu i politički vođe, onda je moja i naša dužnost, da to prosudimo i ako treba i osudimo.*»²²

Zvonimir DESPOT, "Povijest Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja 1905.-1996. godine", ČSP, 29/1997., br. 1, 5-40; Juraj KOLARIĆ, *nav. dj.*

¹⁵ O fra Čuiću opširnije vidi: [I. BAGARIĆ, prir.], *Fra Mijo Čuić*; J. KRIŠTO, "Svi politički pristupi i kazne fra Mije Čuića", u: [J. KRIŠTO, ur.], *Duvanjski zbornik*, 275.-281.

¹⁶ Vidi bilj. 11.

¹⁷ "Okružnica hrvatskom katoličkom narodu prilikom tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva", *Vrhbosna*, Sarajevo, 38/1924., br. 19 i 20, 147.

¹⁸ Vidi: J.[uraj] TOMAC, "Čast hrvatskim biskupima", *Hrvatsko Pravo* (dalje: *HP*), Zagreb, 17/1924., br. 4823, 1.-2.

¹⁹ O nastanku i djelovanju Hrvatske zajednice opširnije vidi: H. MATKOVIĆ, "Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji", u: [Dragoslav JANKOVIĆ, ur.], *Istorija XX veka*, ZR, V, Beograd [1963.], 5.-136.

²⁰ "Prenoseći crkvenu katoličku proslavu na nacionalno polje episkopat je prevršio mjeru na više mjesta okružnice, u kojoj [...] dolazi i ovo '... srasla se vjera katolička s hrvatskim narodom'. Pri tom se zaboravlja, da hrvatski narod nije samo katolički, već da ima u njemu i muslimana [...]. Ne može biti nacionalni Hrvat i katolički ekskluzivista, niti će Hrvati radi i jedne crkve dopustiti, da se lomi ili slabi njihovo nacionalno jedinstvo". (Nav. prema: V. NOVAK, *nav. dj.*, 221.)

²¹ O nastanku i djelovanju Radićeve stranke opširnije vidi: H. MATKOVIĆ, *Povijest hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999.; Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Zagreb 1996.

²² Nav. prema: "Govor g. Radića u Krašiću.", *Katolički List* (dalje: *KL*), Zagreb 75/1924., br. 40, 492.

Iz izgovorenih je riječi bilo posve razvidno da se Radić i njegova stranka neće pridružiti proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva na način koji su predlagali katolički biskupi.

Četiri proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Zagrebu i Stjepan Radić (lipanj-rujan 1925.)

Politiziranje proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, započeto 1924., doseglo je svoj vrhunac u drugoj polovini 1925. godine. Naime, tijekom svoga jednogodišnjeg boravka u inozemstvu (srpanj 1923./kolovoz 1924.),²³ S. Radić je došao u doticaj s tadašnjim sovjetskim vlastima te je na njihov poziv doputovao u Moskvu, gdje je 1. srpnja 1924. učlanio svoju stranku u Seljačku internacionalu, koja je bila ispostava međunarodnoga komunističkog pokreta.²⁴ Bio je to Radićev hazarderski potez koji je trebao stvoriti privid dobivanja podrške u inozemstvu s ciljom da se beogradski politički vrh prisili na popuštanje i sporazumijevanje u unutarnjoj jugoslavenskoj politici.²⁵

Nakon ostavke Davidovićeve vlade u listopadu 1924., kralj Aleksandar je mandat za sastav nove vlade povjerio Nikoli Pašiću. Bila je to još jedna Pašić-Pribičevićeva radikalno-samostalska vlada, koja je trebala provesti izbore za Narodnu skupštinu. Novi su izbori bili zakazani za 8. veljače 1925. godine.

Koalicijskoj Pašić-Pribičeвиćevoj vladi najveći je protivnik na tim izborima bio S. Radić i njegova stranka. Zato nije bila nikakva tajna da se vladajuća garnitura spremala izvesti jak pritisak na H(P-R)SS u cilju njegovog slabljenja. Glasine o tome da će se protiv «radićevaca» primijeniti protukomunistički Zakon o zaštiti države («Obznana») postajale su sve konkretnije.²⁶ Na sjednici održanoj 23. prosinca 1924. vlada je donijela odluku o primjeni toga Zakona i na H(P-R)SS. Odluka je argumentirana činjenicom učlanjenja Radićeve stranke u Seljačku internacionalu. To je, prema vladinom mišljenju, bio dovoljan dokaz da je H(P-R)SS postao - «boljševička stranka». Na temelju te inkriminacije S. Radić je uhićen 6. siječnja 1925. u zgradi Seljačkog doma u Zagrebu, gdje se skrivao u glasovitoj - «rupi».²⁷

Premda je u prvi čas izgledalo da će radikalno-samostalska vlada ići do kraja u primjeni najoštrijih mjera protiv cijelog H(P-R)SS-a, tj. zabraniti njegov nastup na parlamentarnim izborima, to se nije dogodilo.²⁸

²³ O Radićevom boravku u inozemstvu opširnije vidi: Bogdan KRIZMAN, "Stjepan Radić - život - misao - djelo", u: [B. KRIZMAN, ur.], *Korespondencija Stjepana Radića 1919-1928*, 2, Zagreb 1973., 87-95; Ivan MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1987., 128.-165.

²⁴ O Radićevom boravku u Moskvi opširnije vidi: M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu", *ČSP*, 4/1972., br. 3(10), 7.-29; ISTA, "Prepiska između Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine", *ČSP*, 4/1972., br. 1(8), 148.-164.

²⁵ H. MATKOVIĆ, *Povijest HSS*, 168.

²⁶ J. HORVAT, *nav. dj.*, 289.

²⁷ B. KRIZMAN, *nav. dj.*, 98; H. MATKOVIĆ, *Povijest HSS*, 178.

²⁸ B. KRIZMAN, *nav. dj.*, 98.

Nakon objave izbornih rezultata bilo je očito da je pobjednik u hrvatskim zemljama bio S. Radić. Njegova je stranka, usprkos žestokom policijskom teroru, dobila 545.466 glasova, odnosno 67 zastupničkih mandata.²⁹ Oštar odnos vlade nije prema H(P-R)SS-u popuštao ni nakon provedenih izbora. Međutim, istodobno se, za javnost potpuno nevidljivo, u samom vrhu vlasti, prema želji kralja Aleksandra, pripremalo političku suradnju s utamničeni Radićem. Pregovori koji su vođeni u zatvorskim uvjetima doveli su do sporazuma između Radića i Pašića. Nalazeći se još uvijek u zatvoru, S. Radić je izdiktirao posebne upute svom sinovcu Pavlu Radiću za govor u Narodnoj skupštini (27. ožujka 1925.).³⁰ Tim je govorom priznato: jedinstvo države, dinastija Karađorđević, Vidovdanski ustav i jedan parlament za cijelu državu.³¹ Ipak, Radić je i dalje držan iza rešetaka.

Nakon višemjesečnih pregovora, 18. srpnja 1925., formirana je radikalsko-radićevska vlada u kojoj su bila zastupljena i četiri predstavnika H(P-R)SS-a, među kojima i P. Radić.³² Odmah nakon formiranja vlade, Radić je na temelju kraljeve odluke pušten na slobodu.³³

U završnici radićevsko-radikalskih pregovora u Zagrebu je 21. lipnja 1925., na blagdan Presvetoga Srca Isusova, održana crkvena proslava obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, koju je S. Radić već unaprijed bio odbacio kao neprihvatljivu.³⁴

Nakon crkvenog obilježavanja milenijske svečanosti, uslijedila je, od 4. do 6. srpnja iste godine, civilna proslava obljetnice. Da bi proslava protekla u što svečanijem tonu, družba BHŽ-a je uputila zamolbu katoličkom episkopatu da «pozove naše svećenstvo na sudjelovanju u toj narodnoj slavi».³⁵ Prigodom srpanjske proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva na službenim zgradama nisu bile izvještene ni državne ni hrvatske narodne zastave.³⁶ H(P-R)SS, čiji se predsjednik još uvijek nalazio u zatvoru, nije sudjelovao u toj proslavi.

Nakon formiranja radikalsko-radićevske vlade i puštanja S. Radića na slobodu, ideja o proslavi milenijskog jubileja ponovno postaje aktualna, ali ovaj put za - vodstvo H(P-R)SS-a.³⁷

Nova je proslava određena za 15. i 16. kolovoza 1925. u Zagrebu te je povezana s III. hrvatskim svesokolskim sletom, koji je započeo dan ranije.³⁸

²⁹ Nav. prema: F. ČULINOVIĆ, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb 1968., 256.

³⁰ H. MATKOVIĆ, *Povijest HSS*, 191.

³¹ Isto, 191-192.

³² Isto, 199.

³³ B. KRIZMAN, *nav. dj.*, 104.

³⁴ O tijeku proslave opširnije vidi: "Crkvena proslava 1000 godišnjice hrv[atškog] kraljevstva", *KL*, 76/1925., br. 25, 297.-299.

³⁵ "Hrvatsko narodno slavlje o tisućgodišnjici hrvatskog kraljevstva.", *KL*, 76/1925., br. 25, 301.-302.

³⁶ "Glavni grad u proslavi hiljadugodišnjice", *HP*, 7/1925., br. 5009, 2.

³⁷ H. MATKOVIĆ, "Proslava", 274.

³⁸ Program održavanja III. hrvatskog svesokolskog sleta vidi: "Raspored", *Hrvat*, Zagreb, 7/1925., br. 1653, 2.

Dakako, ta je proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, kojoj su domaćini bili S. Radić i njegova stranka, bila organizirana uz punu podršku i sudjelovanje državnih vlasti. Beogradska je vlada, navodno, odredila za troškove proslave novčani iznos od 500.000 dinara,³⁹ a kao njezini izaslanici u Zagreb su doputovali radićevski i radikalski ministri: P. Radić i Benjamin Šuperina te Momčilo Ninčić i Božo Maksimović.⁴⁰ Osim njih su na proslavi sudjelovala još i radićevski ministri dr. Nikola Nikić i dr. Ivan Krajač.⁴¹

Uoči same proslave zagrebački gradonačelnik Vjekoslav Heinzel je u svom «Proglasu» najavio dolazak kraljevskog para u Zagreb.⁴²

Osim što je kolovoška proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva bila velika narodna manifestacija, ona je trebala biti i dokaz pune afirmacije nove, «sporazumaške» politike S. Radića i beogradskog režima: «Djelo sporazuma je veliko djelo narodne svijesti i političke mudrosti».⁴³

Podizanje sokolske mogile u zagrebačkom perivoju Maksimir, bez nazočnosti H(P-R)SS-a i drugih predstavnika vlasti, bio je vrhunac sokolskog obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva.⁴⁴ Zanimljivo je da se cijela kolovoška proslava milenijskog jubileja odvijala bez službenog sudjelovanja predstavnika Katoličke crkve, a nisu služene ni svečane mise u zagrebačkim crkvama.⁴⁵

Nakon ove tri proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, uslijedila je i četvrta koju je, 7. i 8. rujna 1925., organizirao Jugoslavenski sokolski savez.⁴⁶ Gotovo da nije potrebno reći da je ta proslava bila isključivo u službi jugoslavenske ideologije i veličanja aktualnoga državno-političkog stanja. Znakovito je da se radićevci nisu pridružili toj «državotvornoj» proslavi.

Važno je napomenuti da Hrvatsko kulturno društvo «Napredak»⁴⁷ nije sudjelovalo u organiziranju nijedne proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva

³⁹ H. MATKOVIĆ, "Proslava", 274.

⁴⁰ "Siguran korak u drugu tisućgodišnjicu", *Dom*, Zagreb, 1/1925., br. 16, 1.

⁴¹ R. HORVAT, *nav. dj.*, 280.

⁴² Vidi: H. MATKOVIĆ, "Proslava", 275.

⁴³ Isto, 276.

⁴⁴ Vidi: "Govori starješina hrvatskih društava prigodom polaganja zemlje za mogilu", *Hrvat*, 7/1925., br. 1656, 2; "Govori starješina hrvatskih sokolskih društava prigodom polaganja zemlje za mogilu", *Hrvat*, 7/1925., br. 1657, 2.

⁴⁵ "O III. Hrv.[atskom] Sokolskom Sletu.", *Jadran*, Split, 7/1925., br. 36, 2.

⁴⁶ "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva priredjena po Jugoslavenskom Sokolskom Savezu", *Novosti*, Zagreb, 19/1925., br. 245, 2.

⁴⁷ Opširnije o nastanku i djelovanju HKD "Napredak" vidi: Hrvoje ŠAPINA, *Stoljetnica Napretka*, Sarajevo 2002.; Franjo MARIĆ, *Pregled Napretkovih hrvatskih narodnih kalendara 1907.-2002. Povodom 100. obljetnice utemeljenja (1902.-2002.) Hrvatskog kulturnog društva Napredak*, Zagreb – Sarajevo 2002. Također vidi: Antun ODIĆ, "Kratak istorijat 'Napretka'. Od osnutka do fuzije s hrv.[atskim] pot.p[ornim] društvom u Mostaru (1902.-1907.)", u: [Radovan MARUŠIĆ, ur.], *Hrvatski narodni godišnjak 2002*, Sarajevo 2002., 50.-59.; Ivan A. MILIČEVIĆ, "Kako je došlo do osnivanja Hrvatskog potpornog društva u Mostaru. Nešto o nastojanjima i radu od četvrtstoljeća", u: [R. MARUŠIĆ, ur.], *Hrvatski narodni godišnjak 2002*, 66.-69.; M. K., "Kronološki pregled djelovanja Hrvatskog kulturnog društva Napredak (1902-1929)", u: [R. MARUŠIĆ, ur.], *Hrvatski narodni godišnjak 2002*, 75.-77.

u Zagrebu. Usprkos toga, brojni su napretkovci, kao pojedinci ili kao članovi nekih drugih kulturnih, športsko-prosvjetnih i inih društava (BHZ, Hrvatski sokol, Odbor za podizanje spomenika kralju Tomislavu i dr.), aktivno sudjelovali u obilježavanju velike obljetnice (dr. R. Horvat, Lacko Križ, Milutin Mayer, fra M. Čuić i dr.).

Nakon sudjelovanja u kolovoškoj proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, vodstvo H(P-R)SS-a je odlučilo da i sarajevska proslava treba poslužiti za afirmaciju Radićeve nove političke orijentacije.

Pavle Radić na «Napretkovoj» proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu (rujan 1925.)

Hrvatsko kulturno društvo «Napredak» nije sudjelovalo u obilježavanju tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva samo preko svojih pojedinih istaknutijih članova, nego je na sebe preuzelo zadaću organiziranja proslave velike obljetnice hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁴⁸

U svom kalendaru za 1925. godinu «Napredak» je objavio nekoliko prigodnih povijesno-umjetničkih priloga u spomen na tisućgodišnjicu hrvatskog kraljevstva.⁴⁹ Budući da «Napredak» nije bio «nikakovo političko društvo»,⁵⁰ njegovo je vodstvo inzistiralo na nepolitičkoj dimenziji predstojeće proslave: «O tisućgodišnjici hrvatskog kraljevstva ne slavi dakle hrvatski narod samo opstanak kraljevstva, nego slavi tisuću godina kulturnog i prosvjetnog nastojanja, tisuću godina suradnje na prosvjeti i kulturi cijelog čovječanstva».⁵¹

Da bi se što učinkovitije moglo pristupiti pripremama za održavanje planirane proslave, Središnja uprava «Napretka» je izabrala Odbor za proslavu 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva. Na čelo je Odbora izabran vlč. Anto Alaupović,⁵² dugogodišnji predsjednik «Napretka», a na mjesto tajnika dr. Milan Martinović.⁵³ Odbor je u «zajednici sa svima hrvatskim i ostalim kult.[-

⁴⁸ "Velebna proslava tisućgodišnjice u Sarajevu", *Obzor*, Zagreb, 66/1925., br. 239, 1; "Sarajevo: Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u katedrali", *Vrhbosna*, 39/1925., br. 9, 140; "Sarajevo: Proslava 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva", *Katolički Tjednik* (dalje: *KT*), 1/1925., br. 2, 5; "Proslava hiljadugodišnjice", *Jutarnji List* (dalje: *JL*), Zagreb, 14/1925., br. 4839, 26; A. ODIĆ, "Godišnji izvještaj Središnje uprave 'Napretka' podnešen red.[ovitoj] gl.[avnoj] skupštini, održanoj 5.-7. srpnja 1927. o radu u društvenoj godini 1925.-1926.", "Napredak" *Hrvatski Narodni Kalendar za prostu godinu 1927.*, Sarajevo, 16/1926., XXXIV.

⁴⁹ Vidi: "Dolazak Hrvata"; Vladimir NAZOR, "Tomislav" (pjesma); Stanko RUPČIĆ, "Spomen na 925 godinu" (pjesma) i dr. (*Napretkov Pučki Kalendar za prostu godinu 1925.*, Sarajevo 14[1924.], 3, 21, 23-25.) Zahvaljujem gosp. Franji Mariću što mi je omogućio korištenje teško dostupnog "Napretkovog" kalendara za 1925. godinu.

⁵⁰ "Zapisnik XX. 'Napretkove' redovite glavne godišnje skupštine održane dne 5., 6., 7. i 8. srpnja 1924. u 'Napretkovom' srednjoškolskom konviktu u Sarajevu.", (*Napretkov Pučki Kalendar za prostu godinu 1925.*, IX.)

⁵¹ A. O.[DIĆ], "1000-godišnjica hrvatskog kraljevstva.", (Isto, 22.)

⁵² O vlč. Alaupoviću opširnije vidi: H. ŠAPINA, *nav. dj.*, 104; Ivan MILIĆEVIĆ, "Hrvatsko kulturno društvo Napredak i preč. g. Anto Alaupović", u: [R. MARUŠIĆ, ur.], *Hrvatski narodni godišnjak 2002*, 44.-49.

⁵³ Vidi: F. MARIĆ, *Ljetopis katoličke župe Žepče 1879.-1999.*, Zagreb - Žepče 2000., 269 ("Svima vel. župskim uredima nadbiskupije Vrhbosanske!").

urnim] društvima grada Sarajeva, uz sudjelovanje građanskih i vjerskih vlasti, te poglavarstva grada Sarajeva» odlučio da se u Sarajevu – 5., 6. i 7. rujna 1925. – održi središnja proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva za Bosnu.⁵⁴ Cijela se svečanost trebala odvijati pod pokroviteljstvom «Zaćasnog odbora».⁵⁵

Da bi sudionici proslave mogli nabaviti prikladan suvenir, «Napredak» je preko svoje podružnice u Mostaru dao izraditi «Tomislavove spomen-značke» koje su se trebale prodavati po svim hrvatskim zemljama prigodom proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u pojedinim mjestima.⁵⁶

Odbor je 25. kolovoza 1925. razaslao okružnicu u kojoj je od svih katoličkih župskih ureda u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, u skladu s ranije izdanom okružnicom vrhbosanskoga nadbiskupskog ordinarijata, tražio da mu se javi broj župljana koji namjeravaju doći u Sarajevo na proslavu. To je bilo potrebno znati zbog onih koji su namjeravali prenoćiti u Sarajevu, da bi im se mogao osigurati odgovarajući smještaj.⁵⁷

Svi su zainteresirani također obaviješteni da je Ministarstvo saobraćaja (prometa) odobrilo 50% popusta za sve razrede vlakova na svim državnim željeznicama. Popust se mogao koristiti samo uz legitimaciju koju se trebalo podići u prostorijama Središnje uprave «Napretka», za vrijeme održavanja proslave.⁵⁸

Družba BHZ-a je pozvala sve svoje članove koji su željeli prisustvovati «Napretkovoj» milenijskoj svečanosti u Sarajevu da o tome obavijeste svoga velikog meštra ili protonotara, kako bi im se moglo organizirati putovanje i osigurati smještaj u Sarajevu.⁵⁹

⁵⁴ Letak Odbora za proslavu 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, "Proslava hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu dne 6., 7. i 8. rujna 1925." (dalje: Letak). (Arhiv Federacije, Sarajevo, fond: Arhiv "Napredka" /dalje: AF - A"N"/, kut. 180, br. dok. 46.). Također vidi: H. MATKOVIĆ, "Proslava", 277.

⁵⁵ U "Zaćasni obor" su ušli sljedeći uglednici iz javog života tadašnje države i grada Sarajeva: P. Radić, narodni zastupnik sarajevskog okruga i ministar agrarne reforme, Milan Nikolić, veliki župan sarajevske oblasti, general Krsta Smiljanić, komandant armijske oblasti, Ibrahim Hadžiomerović, komesar grada Sarajeva, dr. Ivan Šarić, vrhbosanski nadbiskup, Petar Zimonjić, arhiepiskop i metropolita Dabro-bosanski, Džemaludin ef. Čaušević, reis-ul-ulema, Johan L. Schäffer, pastor evangeličke crkvene općine, dr. Moric Levi, nadrabini sefardske bogoštovne općine, dr. Samuel Weszel, nadrabini aškenaške bogoštovne općine, general-lajtnant Boris Viktorović Adamović, direktor ruskog kadetskog korpusa, dr. Kosta Krsmanović, predsjednik kulturnog društva "Prosvjeta", dr. Avdo Hasanbegović, predsjednik kulturnog društva "Gajret", dr. Jakob Kajon, predsjednik kulturnog društva "Benevolencija", Asimbeg Dugalić, predsjednik kulturnog društva "Narodna Uzdanica", vlač. A. Alaupović, novosarajevski župnik te "hrvatski narodni zastupnici Bosne i Hercegovine". (Letak.)

⁵⁶ "Napretkove' značke u spomen tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva.", *Narodna Sloboda*, Mostar, 7/1925., br. 31, 3. Značke su imale tri oblika: "Jedne su izragijene na finom kartonu sa slikom kralja Tomislava, kako ga kruni Papin legat na Duvanjskom Polju. Ta ista vrsta izragijena je ujedno kao drugi oblik takogjer u prekrasnom emailu sa hrvatskom trobojkom naokolo. Znakovi treće vrste, koji predočuju sam lik kralja Tomislava tlaćeni su u tombak-limu, posrebreni i patinirani". (Isto.)

⁵⁷ Prema novinskoj vijesti Središnjoj upravi "Napretka" se prijavilo preko 2000 sudionika milenijske proslave. ("Velebna proslava tisućgodišnjice u Sarajevu", *Obzor*, 66/1925., br. 239, 1.)

⁵⁸ F. MARIĆ, *Ljetopis katoličke župe Žepče*, 269; "Proslava hiljadugodišnjice Hrvatskog kraljevstva u Sarajevu", *Hrvat*, 7/1925., br. 1671, 2.

⁵⁹ "Braća Hrvatskoga Zmaja", *Hrvat*, 7/1925., br. 1667, 5.

Neposredno prije početka proslave, sarajevsko je novinstvo objavilo nepotpisani proglas građanstvu u kome je između ostalog pisalo: «Nalazimo se uoči velike narodne slave. Naš grad će ovih dana da dostojno proslavi dva značajna događaja u životu našega naroda. Jedan će od njih da probudi u nama dragu uspomenu na slavne dane naše davne prošlosti, a drugi će da ojača u srcima našima čvrstu vjeru i nepokolebivo pouzdanje u dobru i sretnu budućnost ispacene naše zemlje i našega naroda. [...] Krunisanjem Kralja Tomislava dovršeno je najveće historičko djelo u našem narodu od njegova dolaska u ove zemlje. Tim je činom učinjen golemi korak našem općem narodnom ujedinjenju. [...] Veliki Bog, što ravna udesom naroda, vodio je stoljećima i naš narod njegovim trnovitim putem do dana današnjega, dajući mu snage za borbu, dajući mu nadu u bolje. [...] Prije hiljadu godina Kralj Tomislav odbi silu bugarsku i vrati Zahariju u njegovu opustošenu kneževinu. Veliki potomak Zaharijinog plemena, Kralj Petar Veliki Oslobodilac iza osam stotina godina podiže na Gvozdu zaboravljen u na glavi Petra Svačića uvehlu krunu Tomislava da je u još većem sjaju preko svoga velikog sina Aleksandra I. namre unuku Petru, s kojim je vezana budućnost i nada ujedinjenog Dušanova carstva i Kraljevstva Tomislavova».⁶⁰

Povezivanje obilježavanja tisućgodišnjice krunidbe prvoga hrvatskog kralja Tomislava s rođendanom prestolonasljednika Petra Karađorđevića, koji je upravo 6. rujna slavio svoj drugi rođendan, popraćeno je sljedećim riječima: «Građani! Ove su dvije proslave jedna velika proslava našega naroda. Svijesni njenog značaja proslavljamo je, svi bez razlike dostojno grada Sarajeva. Zastavama okićeni naši domovi neka budu svečan odraz naših osjećaja. Srca naša neka budu puna bratske ljubavi, veselja i nepomućene sloge!».⁶¹

Budući da su se u Sarajevu, kao nešto ranije u Zagrebu, isprepletale dvije različite proslave, državne vlasti nisu ostale postrani, barem kad je bila riječ o proslavi prestolonasljednikova rođendana i promicanju politike «narodnog sporazuma». Naime, radikalno-radićevska vlada odobrila je za organiziranje proslave 50.000 dinara, a sarajevska općina, na čelu s komesarom (vladinim povjerenikom) Ibrahimom Hadžiomerovićem,⁶² dvostruko veću svotu. U proslavi su sudjelovale i vojne vlasti.⁶³

Neposredno prije početka svečanog obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, novine su donijele vijest da će kraljevsku vladu na proslavi zastupati ministar P. Radić.⁶⁴ On, dakako, nije došao u Sarajevo samo kao izaslanik vlade i član «Začasnog odbora» za obilježavanje tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva,⁶⁵ nego i kao član vodstva H(R)SS-a, koje je nakon velikoga poli-

⁶⁰ "Proslava 1000-godišnjice Hrvatskog Kraljevstva", *Večernja Pošta* (dalje: VP), Sarajevo, 1925., br. 1250, 2.

⁶¹ Isto.

⁶² Hadžiomerović je bio član "Začasnog odbora". (Vidi bilj. 54.)

⁶³ A. ODIĆ, "Godišnji izvještaj Središnje uprave 'Napretka'", XXXIV; "Proslava tisućgodišnjice u Sarajevu", *Hrvat*, 7/1925., br. 1681, 2.

⁶⁴ "Pavle Radić zastupa vladu na proslavi u Sarajevu", *JL*, 14/1925., br. 4880, 1.

⁶⁵ Vidi bilj. 54.

tičkog zaokreta moralo pažljivo opipavati bilo svojih pristaša i potencijalnih birača u Bosni i Hercegovini.⁶⁶ Za dolazak radićevskog ministra u Sarajevo nije bila nevažna ni činjenica da je on, na veljačkim parlamentarnim izborima, bio kandidiran i izabran upravo u sarajevskom okrugu.⁶⁷

a) Prvi dan proslave (5. rujna)

Ministar Radić je doputovao u Sarajevo brzim vlakom, 5. rujna 1925., u pratnji svoga sina i Rude Bačinića, tajnika kluba H(P-R)SS-a u beogradskoj Skupštini te još «neke gospode iz Zagreba i Beograda».⁶⁸ Njega je na sarajevskom željezničkom kolodvoru, osim kiše, dočekaio cijeli priređivački odbor milenijske proslave i, navodno, «lijep broj građanstva».⁶⁹ Od predstavnika državnih vlasti ministra je dočekaio Milan Nikolić, sarajevski veliki župan i član «Začasnog odbora» za proslavu tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva,⁷⁰ dr. Vlado Andrić, državni podtajnik u Ministarstvu agrarne reforme i vladin izaslanik na proslavi, ravnatelj sarajevske policije dr. Žegarac i dr.⁷¹ Ispred Odbora za proslavu tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, ministra Radića je pozdravio predsjednik «Napretka» vlč. A. Alaupović, koji ga je nakon srdačne dobrodošlice, navodno, «umolio, da poradi oko toga, kako bi plemenito djelo sporazuma doista bilo od realne koristi po sav narod Bosne i Hercegovine i njegova krasna Šeher-Sarajeva».⁷²

Uzvratajući na pozdrav, ministar je ustvrdio da »slava tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva pada baš u doba, kad je sklopljen sporazum, a taj sporazum nije tek prazna stvar, već čvrsto djelo na sreću cjelokupnoga naroda» te da će «on kao i ciela vlada poraditi oko toga, da se narodu stvori onakovo blagostanje, kakovo si svi mi doista sami želimo».⁷³

⁶⁶ Vidi: Tomislav IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*, Sarajevo, 1981., 246.

⁶⁷ R. HORVAT, *nav. dj.*, 233.

⁶⁸ "Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 2. Neposredno prije dolaska u Sarajevo P. Radić se nakratko zadržao u Zenici gdje je pred okupljenim pristašama H(R)SS-a "naročito naglasio da Hrvati u Zenici treba sve da rade u sporazumu i saglasnosti s radikalima, kao što to oni [radićevci] čine i u vladi". (Isto.)

⁶⁹ Isto. Prema pisanju "radićevskog" tiska P. Radića je dočekaio "ogroman broj građanstva". (Ivo ŠARINIĆ, "Proslava tisućgodišnjice – slavje narodnoga sporazuma i seljačke politike.", *Dom*, 1/1925., br. 20, 1.)

⁷⁰ Vidi bilj. 54.

⁷¹ "Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 2.

⁷² I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 1.

⁷³ Isto. Novinstvo Radićevih političkih protivnika, prvenstveno ono Hrvatske zajednice, vidjelo je izmjenu pozdravnih riječi u posve duračijem svjetlu: "Na hrvatski pozdrav predsjednika 'Napretka' g. Alaupovića odgovorio je [P. Radić] tako jadno, da nije nijednom riječju spomenuo hrvatsko ime. Kao da se je toga stidio i ako je došao na hrvatsku proslavu na poziv sarajevskih Hrvata. Govorio je odmah samo o sporazumu i o Jugoslaviji. To je bio pravi tuš na hrvatske osjećaje sarajevskih Hrvata, tako da su mnogi glasno govorili, da nije trebao ni doći u Sarajevo". ("Proslava tisućgodišnjice u Sarajevu", *Hrvat*, 7/1925., br. 1681, 2.)

Poslije svečanog dočeka, ministar Radić se s pratnjom odvezao u stan prof. Hakije Hadžića, istaknutog pristaše H(P-R)SS-a i člana «Napretka», u čijem je stanu odsjeo za cijelo vrijeme svog boravka u Sarajevu.⁷⁴

U poslijepodnevним satima prvoga dana boravka u bosanskoj prijestolnici, P. Radić je održao dva politička govora u dvjema «Hrvatskim čitaonicama» na Alipašinu Mostu i u Novom Sarajevu. Na Alipašinu Mostu ministar Radić je u govoru, koji je bio «upravo katekizam prave seljačke politike i evandjelje bratske ljubavi i snošljivosti», rekao sljedeće: «U ovoj državi treba da se sve seljačtvo osjeća kao u svojoj kući, kojoj je on gospodar, pa kakav je taj gospodar, takova će mu biti i kuća. Da gospodarstvo bude dobro, treba u prvom redu mnogo raditi, da kuća bude sigurna, treba je uvijek pripravno braniti, jer dok su se drugi za nas brinuli, a uza to nam krvi izpijali, dotle smo i manje brige vodili za državu. Nu danas mi nemamo nad sobom gospodara, jer ova država je država nas braće Srba, Hrvata i Slovenaca, i sada stoji samo do nas, kakovi smo i kako nam jest. Mi imademo svoju državu, svoje zakone i svojeg kralja naše seljačke krvi, koji je potomak onoga šumadijskog seljaka, slavnoga Karagiorgja, koji je oslobodio seljački narod Srbije. Hoćemo li da sretno živimo u svojoj državi, to moramo odstranjivati sve ono, što nam dobar život onemogućuje, jer među nama Hrvatima i Srbima sagradili su neprijatelji visoki zid mržnje i nerazumievanja; netko s jedne i s druge strane toga zida više, grdi i baca kamenje na naše glave, a mi ne vidimo i ne znamo, tko je taj. Eto, zato smisao i cilj sporazuma jest, da odstranimo taj strašni zid, pa da vidimo, tko je taj, koji više, grdi i po našim glavama baca kamenje, pa da ga odstranimo i onemogućimo i da tako ostvarimo bratsku ljubav i mir Božji u našoj kući, u našoj državi. Zato u prvom redu treba da je seljačtvo ove naše države u svim stvarima složno, to jest, da je među sobom solidarno. Tada se ne bojimo nikoga i ničega, već podjimo smjelo i pametno ovim putem sloge i sporazuma braće Srba, Hrvata i Slovenaca».⁷⁵ Konačno je ministar Radić pozivao «svoje [sarajevske] pristaše na zajednički rad i sporazum s ostalim sugrađanima, naročito s radikalima kao sa svojim prijateljima i saveznicima».⁷⁶

U «Hrvatskoj čitaonici» u Novom Sarajevu, Radić je održao «sličan govor».⁷⁷

Sarajevo je za vrijeme proslave bilo veoma svečano okićeno. Osim velikoga mnoštva državnih, hrvatskih i srpskih zastava⁷⁸ izvješениh na privatne

⁷⁴ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 1; «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br.1252, 2. Zajedničarsko je novinstvo u Radićevom odsjedanju kod prof. Hadžića vidjelo samo pokušaj da «gosp. ministar ne dođe u doticaj sa narodom i ne čuje od njega mnogu gorku [riječ]». («Proslava tisućgodišnjice u Sarajevu», *Hrvat*, 7/1925., br. 1681, 2.)

⁷⁵ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 1-2.

⁷⁶ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2.

⁷⁷ Isto. Također vidi: I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

⁷⁸ Veliki broj izvješениh srpskih narodnih zastava «radićevsko» je novinstvo objašnjavalo na sljedeći način: «Braća Srbi upravo se natjecahu da uveličaju veliku slavu hrvatskoga naroda, okitivši svoje kuće srbskim zastavama, cviećem i viencima [...]». (I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.) Uistinu, radilo se o tome da su srpske narodne zastave bile izvješene prvenstveno u čast proslave rođendana prestolonasljednika Petra, a ne proslave tisućgodišnjice krunjenja prvoga hrvatskog kralja.

i javne zgrade, cijeli se grad kupao u svjetlu nebrojenih žarulja, nabavljenih upravo za tu priliku, koje su bile postavljene na pročelja nekih javnih zgrada (Hrvatska banka, Obrtnička banka, Zemaljska banka, Ujedinjena centralna banka, Agrarna banka, Hotel Central, Hotel Evropa i samostan sestara milosrdnica, te zgrade financijske oblasne kontrole, županije, gradskog poglavarstva, direkcije željeznica i dr.).⁷⁹ Posebno se isticala rasvjeta «Napretkove» palače koja je bila «uvijena u zelene girlande borovine u kojima su se nalazile crvene, bijele i plave žarulje, te je na taj način formirana hrvatska zastava» u čijem se središtu nalazio «veliki hrvatski grb, karirano polje od po četiri žarulje bijele i crvene».⁸⁰ Zahvaljujući napretkovcima svečano je bila osvijetljena i sarajevska prvostolnica.⁸¹ Na Šeher-Čehajinoj ćupriji, koja se nadvila nad Miljackom, bila su postavljena četiri metra visoka slova i brojke «T[omislav] 925 - A[leksandar] 1925».⁸² Poruka je toga svjetlećeg natpisa bila više nego jasna: kralj Aleksandar je legitimni nasljednik hrvatskoga kralja Tomislava, a Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je ostvarenje tisućgodišnjega sna o hrvatskoj državi.

Sve zasluge za veoma uspješnu svečanu dekoraciju i blještavu rasvjetu pripale su napretkovcima dr. Hinku Feriću i dr. Rudolfu Mateši.⁸³

Uvečer prvoga dana svečanosti, ministar Radić se odvezao u palaču Gradskog poglavarstva, gdje su se s njim i njegovom pratnjom sastali: arhiepiskop Srpske pravoslavne crkve Petar Zimonjić,⁸⁴ rektor srpsko-pravoslavne bogoslovije dr. Tomislav Popović, sarajevski župnik vlč. Mato Bekavac, reisul-ulema Džemaludin ef. Čaušević,⁸⁵ veliki župan dr. M. Nikolić, dr. V. Andrić, radikalski političar i narodni zastupnik Stijepo Kobasica, generali Krsta Smiljanić,⁸⁶ Stojšić i Adamović⁸⁷ te vladin povjerenik za sarajevsku općinu I. Hadžiomerović, H. Hadžić, dr. Žegarac, radićevac i član «Napretka» dr. Ivica Durbešić, R. Bačinić, nadrabini dr. Moric Levi,⁸⁸ nadrabini dr. Samuel Weszel,⁸⁹ dr. Jakob Kajon,⁹⁰ pastor Johan L. Schäfer,⁹¹ dr. Kosta Krsmanović,⁹² Stevan Ilić, predsjednica ženskoga odjela podpornog društva «Gajret» gđa Čengić, neko-

⁷⁹ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2; I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

⁸⁰ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2.

⁸¹ «Napredak», *Vrhbosna*, 39/1925., br. 9, 140.

⁸² «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2; I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

⁸³ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2; «Uoči veličanstvene proslave tisućgodišnjice u Sarajevu», *Hrvat*, 7/1925., br. 1663, 2.

⁸⁴ Vidi bilj. 54.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Vidi bilj. 54.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto.

liko novinara i dr.⁹³ Sa balkona zgrade Gradskog poglavarstva domaćini i njihovi gosti promatrali su dolazak velike povorke građana. Sudionici povorke, kojih je bilo, navodno, oko 10.000, postrojili su se na trgu ispred zgrade Poglavarstva predvođeni predsjednikom priređivačkog odbora proslave vlč. Alaupovićem.⁹⁴ Ispred okupljenih građana prvi je govorio napretkovac vlč. Alaupović koji je u «srdačnom i toplom govoru» pozdravio «šeher Sarajevo, koje se obвило u more svjetla, veselja i poklika, da spontano iskaže svoju počast sjeni velikog Hrvata, koji je prije 1000 godina ujedinio sve Hrvate i okrunio se krunom kraljevskom».⁹⁵ Nakon ovih riječi, vlč. Alaupović se zahvalio povjereniku Hadžiomeroviću i sarajevskoj općini, što su sa svoje strane doprinijeli «sve da proslava ispadne što ljepša i veličanstvenija».⁹⁶ U nastavku govora predsjednik «Napretka» je izgovorio sljedeće riječi: «Narod Hrvatski, divan junak, što mu povijest prvi put uhvati ime, kada se ono mladahan spusti sa sniježnih Karpata obalama sinjega Jadrana i zauze zemlje kojim se ori i dan danas Lijepa naša. A od onda ga historija nije spustila s vida sve do dana današnjega te bilježi snagu Ljudevita bana navale ljutih Neretljana i jakih šajka bana Domagoja i zlatnu krunu Kralja Tomislava i sjaj dvora Kralja Zvonimira i tugu Gvozda nad mrtvim Svačićem kraljem i suze Kraljice Mare zbog izgubljene krune naše. Pratila ga je povijest u titanskom hrvanju s tuđinom, kako se osvojiti nije dao i nikada se zarobiti nije dao – i evo danas stoji svjež, pun snage i pouzdanja u budućnost svoju. Nasmijan je Kralj Tomislav jer eto danas vidi ujedinjene Hrvate sa braćom Srbima i Slovincima u jednu jaku i moćnu državu, opet pod svojim kraljem svoje krvi i naroda pod junačkim Kraljem Aleksandrom».⁹⁷

Nastavljajući govor vlč. Alaupović je rekao: «Kako je kralju Tomislavu uspjelo, da ujedini sav hrvatski narod pod svojim žezlom primivši pod svoju zaštitu srbske velikaše, tako je našem mladom vladaru Njegovomu Veličanstvu kralju Aleksandru i njegovu Velikom Ocu Petru uspjelo, da nas ujedini u jaku državu Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj treba da svako dobro i zlo bratski dielimo».⁹⁸

Konačno, prema novinskom izvješću, predsjednik «Napretka» je pozvao okupljeni narod da klikne: «Slava bezmrtnomu kralju Tomislavu Velikom! Živio junački kralj Aleksandar, Njezino Veličanstvo kraljica Marija i Njegovo Visočanstvo kraljević Petar».⁹⁹

Nakon prigodnog govora u kome se miješao rodoljubni zanos s aktualnim političkim stanjem, zaorio se «triput gromki pozdrav u čast sjeni prvog hrvatskog vladara»,¹⁰⁰ a potom se, navodno, dugo nije prekidaloo «urnebesno klica-

⁹³ "Bosna je progovorila", VP, 1925., br. 1252, 2; I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

⁹⁴ "Bosna je progovorila", VP, 1925., br. 1252, 2.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ "Bosna je progovorila", VP, 1925., br. 1252, 2.

nje» vladarskom domu Karađorđevića.¹⁰¹ Oduševljenje je, prema onome što je zabilježilo novinarsko pero, dostiglo vrhunac, kad je, nakon Alaupovićeog poziva sudionicima proslave, «planuo visoki natpis na Šeher-Čehajinoj ćupriji: T 925 – 1925 A».¹⁰² Odmah potom «glasbe uz tutanj topova zaszvirahu sve tri narodne himne».¹⁰³

Na Alaupovićev pozdravni govor, nakon što se stišalo klicanje građana i utihla glazba, odgovorio je u ime županije i grada Sarajeva povjerenik Hadžiomerović koji je istaknuo da «nas nikakovo robovanje nije moglo da slomi, već je junačtvom naroda i njegova junaka Petra Mrkonjića, koji je slomio lance i oslobodio i ujedinio naš narod, stvorena naša velika država».¹⁰⁴

Nakon povjerenikova odzdravnog govora odsvirana je državna himna, a pjevačka su društva otpjevala «Lijepu našu».¹⁰⁵

Uz pucanje prangija i «oduševljene poklike masa», okončane su prve manifestacije uoči središnje proslave obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu.¹⁰⁶

b) Drugi dan proslave (6. rujna)

Dana 6. rujna 1925., održan je glavni dio velike svečanosti. Za razliku od zagrebačke kolovoške proslave, sarajevska je, zahvaljujući priređivačkom odboru, imala u svom programu «svečanu zahvalnu» službu Božju u katoličkoj katedrali.¹⁰⁷ Svetu misu je služio vrhbosanski nadbiskup dr. Ivan Evanđelista Šarić «uz asistenciju Kaptola i drugog svećenstva».¹⁰⁸ Svečanoj su misi, između ostalih, prisustvovali ministar Radić, državni podtajnik Andrić, veliki župan Nikolić, general Smiljanić, konzularni zbor i dr.¹⁰⁹ Nadbiskup je «pod misom izrekao krasnu prigodnu propovijed», a zbor «Trebević» je na koru pjevao dijelove Kuklove staroslavenske mise.¹¹⁰ Nakon sv. mise odmoljen je svečani Te Deum, a kako se istog dana slavio i rođendan prestolonasljednika Petra, sveti su obredi završeni «molitvom za kralja».¹¹¹

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2; «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2. Prema izvješću «radićevskog» novinstva odsvirane su «sve tri himne», tj. državna (srbijanska), hrvatska i slovenska, a »tisuće naroda» je pjevalo «Lijepu našu». (I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.)

¹⁰⁶ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2.

¹⁰⁷ «Sarajevo: Proslava 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva», *KT*, 1/1925., br. 2, 5.

¹⁰⁸ Isto. Prema pisanju «radićevskog» tiska nadbiskup Šarić je služio misu na «starom hrvatskom jeziku». (I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.)

¹⁰⁹ «Sarajevo: Proslava 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva», *KT*, 1/1925., br. 2, 5.

¹¹⁰ Isto. «Sarajevo: Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u katedrali», *Vrhbosna*, 39/1925., br. 9, 140.

¹¹¹ Isto.

Nakon službe Božje, ministar Radić se s pratnjom odvezao u palaču sarajevske županije, gdje je s balkona »gledao mimohod svih sarajevskih društava, te seljačtva i seljačkih banderija na konjima iz blize i daleke okolice«. ¹¹² Prilikom mimohoda seljaci su, navodno, klicali »gromorni 'Živio' predsjedniku [H(P-R)SS-a] Stjepanu Radiću i ministru Pavlu Radiću«. ¹¹³ U svečanom su mimohodu, pred vladinim zastupnikom, sudjelovali i vojnici jugoslavenske vojske i «ruskih vojnih odjela» smještenih na području Kraljevine SHS. ¹¹⁴

Nakon završetka svečanog mimohoda, riječ je uzeo napretkovac Antun Tandarić, ¹¹⁵ član H(P-R)SS-a, koji je u svom govoru »podvukao radosnu činjenicu, da Hrvat uz Srbina, Srbin uz Hrvata zajednički slavi uspomenu na Kralja Tomislava u zajedničkoj državi pod zajedničkim narodnim Kraljem«. ¹¹⁶ U nastavku govora Tandarić je ustvrdio da »već deset stoljeća postoji kruna Tomislavova kao simbol nepobjedivosti našega naroda«, a »svakoga dobrog Hrvata mora da raduje što ta kruna stoji danas na glavi Kralja Aleksandra«. ¹¹⁷ Povezujući proslavu s aktualnim političkim stanjem izrekao je sljedeće riječi: »Zato sada, kada Hrvati slave hiljadugodišnjicu svoga Kraljevstva, mora tim spontanije i radosnije da se primi sporazum, za koji se pored srpskih i hrvatskih političara zalagao i Kralj Aleksandar. [...] Raspoloženje masa bez sumnje je za bratski sporazum. Hrvati, koji danas u svojoj državi slave hiljadugodišnjicu svoga Kraljevstva, manifestuju time svoje nesumnjivo državotvorno hrvatstvo. [...] Poslije 7 godina borbe, kušnje i mržnje došlo je doba bratske saradnje. Svako zlo brzo će se zaboraviti, kada dođe do spoznaje, da je naša država i Velika Hrvatska i Velika Srbija. [...] Režimi su prolazni, ali duša naroda i srce narodno je vječno! Ta duša narodna progovara u ovaj svečani dan, da Hrvati, manifestirajući svoju prošlost i pozdravljajući Kralja i predstavnike Njegove vlade, daju sigurna jamstva, da će svoju državu znati i životima braniti zajedno sa svojom braćom«. ¹¹⁸ Tandarić je govor završio »uspomenom na kralja Tomislava i Kralja Petra Velikoga« te »toplim pozdravom Kralju Aleksandru, nasljedniku Tomislava i Dušana«. ¹¹⁹

Poslije napretkovca Tandarića, okupljenom se narodu obratio i ministar Radić sljedećim riječima: »Narode uzdanico i snago naša! Braćo Hrvati i sestre Hrvatice, braćo Srbi i sestre Srbkinje! ja i moj drug Dr. Vlado Andrić pozdravljamo Vas u ime Kraljevske vlade, u ime naše vlade, koja je došla povjere-

¹¹² I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2. Također vidi: "Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 2.

¹¹³ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Opširnije o Antunu Tandariću vidi: H. ŠAPINA, *nav. dj.*, 102-103.

¹¹⁶ "Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 2.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto. "Radićevski" je tisak Tandarićev govor prikazao nešto drukčije. On je, navodno, "slaveći prvoga hrvatskoga kralja Tomislava" istaknuo "kako se je za ideju sporazuma i narodnoga jedinstva otčinski zalagalo Njegovo Veličanstvo naš mudri, plemeniti i junački kralj Aleksandar". Nadalje je osobito istaknuo "kako su patriotizam i uvidjavnost s jedne i druge strane doveli do sporazuma, pa zato ima za uvijek biti izbrisano pogriješno shvatanje političkih

njem naroda i Kralja Aleksandra. [...] Hvala vam za sve, što ste nam priredili, i sebi i nama, jer ovo je veliki čas, kad se je narodna duša i hrvatska i srbska osjetila lahkom i slobodnom, da iz dubine svojih najintimnijih osjećaja klikne u slavu našega prvoga narodnoga kralja Tomislava [...] i da na pragu druge tisućgodišnjice, u koju je naš narod ušao zajedno sa braćom Srbima i braćom Slovencima, da može s velikim nadama i s novim snagama započeti novo djelo zajedničkoga rada za sretniju i sredjeniju budućnost».¹²⁰ Nastavljajući govor ministar Radić je naglasio: «Stvoreno je veliko duhovno ujedinjenje, za koje mi danas svi osjećamo, da ga treba sve više usavršavati i učvršćivati, da se podpuno i sigurno osjete zadovoljni svi Hrvati, svi Srbi i svi Slovenci. Treba da budemo ne samo sebi na korist i ponos, nego da budemo primjer vedar i svjetao, da pokažemo, kako može jedan zdrav narod slavenski pokazati svoju sposobnost pred čitavim svijetom, pokazati svoju požrtvovnost i svoju snagu, da može sam sobom upravljati, da ne treba tutora i da kao takav može voditi prvu rječ na Balkanu. Trudimo se i radimo, kad nam je Bog dao ovako divan narod, kojemu je jezgra naše seljačtvo, ta neizcrpna i vječna nada i ures, i kad imamo na čelu države našega dragoga junačkoga vladara i kralja, kojega Bog da poživi!».¹²¹

Predloživši da se kralju Aleksandru pošalje pozdravni brzojav,¹²² ministar Radić je zahvalio svima koji su dali svoj doprinos svečanoj proslavi tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva, a osobito «braći od hrvatskoga društva 'Napredak'».¹²³

Poslije P. Radića riječ je uzeo župan sarajevske oblasti Nikolić.¹²⁴

šičardjija, da je hrvatska misao na štetu ove države ili srbstva, jer će biti najjači stup ove države, i to svoje državotvorno hrvatstvo mi Hrvati i danas svečano i otvoreno očitujemo. U ovoj državi ostvarujemo si san Velikoga Tomislava o Velikoj Hrvatskoj kao i san Dušana Silnog o Velikoj Srbiji, i zato će ona biti jaka kako su je zamišljali narodni naši prvaci". Pozivajući prisutne sudionike proslave da se poklone uspomeni hrvatskoga kralja Tomislava, Tandarić je naglasio "kako je danas najsigurnije jamstvo za slobodu hrvatskoga naroda – uz narod sam – u uzvišenoj osobi kralja naše krvi Njegova Veličanstva kralja Aleksandra". Svoj je govor završio pozivom da cio narod klikne: "Živio naš zajednički kralj Aleksandar, nasljednik Tomislava i Dušana! Živjelo Njezino Veličanstvo naša prejasna kraljica Marija! Živjelo Njegovo Visočanstvo kraljević Petar! Da živi čitavi kraljevski Dom Karadjordjevića!" (I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.)

¹²⁰ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

¹²¹ Isto.

¹²² "Sa svečanosti dana rođenja Njeg.[ovog] Kralj.[evskog] Visočanstva Prestolonasljednika Petra, u historijskom času proslave hiljadugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva u Sarajevu, podnosimo naše najiskrenije želje za dug i sretan život našeg velikog i uzvišenog Doma Karadžorđevića, i za sreću, slavu i veličinu našeg naroda i naše lijepe domovine. Vašeg Veličanstva odani izaslanici vlade Vašeg Veličanstva. Ministar Pavle Radić, drž.[avni] podsekretar Vlado Andrić". ("Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 2.)

¹²³ Isto, 2.

¹²⁴ Nikolić je, između ostalog, rekao: "Mi smo svjedoci jedne snažne akcije, koja struji kroz cijeli naš narod i kroz cijelu našu zajedničku domovinu, kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, koja ide za tim, da se bratskom ljubavi i slogom još jače učvrsti temelje naše sadašnjosti i budućnosti". (I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.)

Nakon govora velikog župana, okupljeni je narod krenuo prema Napretkovoj palači, gdje je nastavljena proslava obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva.

Dok se narod okupljao pred zgradom «Napretka», ministar Radić se zajedno s velikim županom Nikolićem uputio u srpsku pravoslavnu crkvu na «svečano blagodarenje povodom rođendana Nj.[egove] Vis.[osti] Prestolonasljednika Petra».¹²⁵

Velikom mnoštvu okupljenom ispred napretkove palače trebao se, prema programu, obratiti napretkovac dr. Jure Šutej, član H(P-R)SS-a, ali je on brzojavno otkazao govor, jer je «po hitnom poslu otputovao u Beograd».¹²⁶

S prozora na prvom katu palače sudionicima proslave se obratio Emilij pl. Laszowski, veliki meštar družbe BHZ-a. Pozdravljajući «biranim riječima» prisutne, veliki je meštar istaknuo «važnost današnjeg dana za bosanske Hrvate, kojima se, u sporazumu s braćom Srbima otvara ljepša budućnost».¹²⁷ Govor je završio izjavom da «po ovlaštenju odbora za proslavu hiljadugodišnjice otkriva spomen-ploču Tomislavu, koja ima da budućem naraštaju uvijek drži pred očima našu slavnu prošlost».¹²⁸ Na kraju je spomen-ploču predao «u amanet» predsjedniku «Napretka» vlč. A. Alaupoviću.¹²⁹

Na spomen-ploči, koja je postavljena na pročelje zgrade «Napretka»,¹³⁰ bile su uklesane sljedeće riječi:

«925. GODINE OKRUNJEN JE NA DUVANJSKOM POLJU prvi hrvatski kralj TOMISLAV. Odužujući se svom prvom kralju, vjekovnom i vazda neslomljivom borbom za svoja prava, svoj jezik, svoju samostalnost i slobodu i predajući te svetinje u amanet i potomcima svojim proslaviše u Sarajevu u srcu Bosne dne 6., 7. i 8. rujna godine 1925. prvu hiljadugodišnjicu postanka hrvatskog kraljevstva Hrvati Bosne i Hercegovine».¹³¹

Poslije govora velikog meštra družbe BHZ-a i otkrivanja spomen-ploče kralju Tomislavu nastupilo je «oduševljenje», koje se «dugo nije stižalo».¹³²

¹²⁵ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2.

¹²⁶ «Uoči veličanstvene proslave tisućgodišnjice u Sarajevu.», *Hrvat*, 7/1925., br. 1663, 2; «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2. Dr. Šutej je, ipak, došao na proslavu, ali sa zakašnjenjem. («Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2.)

¹²⁷ «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto; I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

¹³⁰ «Veličanstvena proslava tisućgodišnjice u Sarajevu.», *Obzor*, 66/1925., br. 240, 5; «Proslava 1000-godišnjice Hrvatskog kraljevstva u Sarajevu.», *JL*, 14/1925., br. 4882, 1.

¹³¹ Nav. prema: «Uoči veličanstvene proslave tisućgodišnjice u Sarajevu.», *Hrvat*, 7/1925., br. 1663, 2.

¹³² «Bosna je progovorila», *VP*, 1925., br. 1252, 2. Prema novinskom izvješću «zrak se prolamao od burnih poklika: Slava Tomislavu! Živio Aleksandar! Živila Marija! Živio Prestolonasljednik Petar!» (Isto.)

Laszowskom je «prigodnim slovom» uzvratio vlč. Alaupović, a zatim je «okrenuvši se mnogobrojnim seljacima i pokazujući rukom na [napretkovu] palaču, rekao da je to njihova kuća, iz koje će dobrim dijelom izlaziti, kao i do sada, njihova djeca kao vođe naroda, i zato neka tu kuću čuvaju i paze».¹³³

Ove su Alaupovićeve riječi izazvale «neopisivo oduševljenje, koje se pretvorilo u delirij, kad je zabrujala iz hiljade grla snažna hrvatska himna: Lijepa naša domovina!».¹³⁴

Dok se odvijala svečanost otkrivanja spomen-ploče u slavu kralja Tomislava, automobilom je pristigao i ministar Radić u pratnji svog sina, podtajnika Andrića, velikog župana Nikolića, vladina povjerenika Hadžiomerovića, H. Hadžića, R. Bačinića i «drugih odličnika građanskih, vojničkih i crkvenih vlasti te privrednika».¹³⁵

Prema pisanju radićevcima nenaklonjenoga tiska, ministrov je dolazak bio popraćen prometnim incidentom, te je, navodno, «svečani moment» otkrivanja spomen-ploče «bio sasvim pokvaren».¹³⁶

Nakon svečanog otkrivanja spomen-ploče kralju Tomislavu, P. Radić je s balkona Zemaljske banke održao govor «pred mnoštvom od preko 25.000 duša».¹³⁷

U svom izrazito stranačko-političkom govoru ministar Radić je, između ostalog, rekao sljedeće:

«Braćo Hrvati i sestre Hrvatice! Gradjani grada Sarajeva! Kao vaš izabrani zastupnik sretan sam, da sam po prvi puta u vašoj sredini, da vam zahvalim na onom povjerenju i onom samopriegoru i poštovanju, koje ste odali svojim glasovima za stranku, kojoj pripadam, a u čije sam ime imao dužnost, da vodim politiku, koja je izraz vaših interesa, vaših želja, vaših nada, i da imam sreću, da sam mogao postići ono, što smo davno željeli, zašto se baš H[(P-R)]SS od početka i osnovala, da se mogao postići sporazum između predstavnika Hrvata i predstavnika Srba. Uvjeren sam, da govorim istinu, kad kažem vodja Hrvata je Stjepan Radić (Živio!), vodja Srba jest Nikola Pašić (Živio!). Po demokratskom načelu većina vlada. Ogromna većina Hrvata priznaje Stjepana Radića za vodju hrvatskoga naroda (Živio!), a ogromna većina Srba priznaje Nikolu Pašića za vodju srbskoga naroda (Živio!). To su dva narodna velikana, dva organizatora, dva državnika. Jedan stariji i iskusniji, drugi mla-

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Isto; I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

¹³⁶ «Gospodin ministar, hvali se u novinama kako je bio oduševljeno primljen, a zaboravlja spomenuti onu nemilu upadnicu ispred Napretkova doma, gdje zamalo nije dobio batina. Pred zgradom se je otkrivala spomen-ploča u prisustvu sile svijeta, da se nije mogao ni čovjek kroz nju provući. To gospodina seljačkog ministra uistinu nije smetalo, da na onu masu svijeta jurne automobilom potiskujući jadan svijet na stranu i ne obazirući se na proteste i zapomaganje te krik žena i djece, da stane sa automobilom i ne vozi dalje. Istom na prijetnju župnika iz Česnera, s kojim su stali njegovi seljaci morao je stati i izaći iz automobila uz povike: 'Sramota, pfuj!'» («Proslava tisućgodšnjice u Sarajevu», *Hrvat*, 7/1925., br. 1681, 2.)

¹³⁷ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 2.

dji pa poletniji i energičniji. I kad se oni slože i zajenički rade, onda možemo biti sigurni, da će taj rad biti zaista ono, što od njega očekuju i Hrvati i Srbi. I zaista možemo s potpunim povjerenjem gledati u taj rad, jer imamo za to sve preduvjete. Imamo zdrav, bistar, žilav, radin i štedljiv narod; mi smo članovi jedne zdrave slavenske rase, koja se kroz tisuću godina protiv premoćnijih, protiv naprednijih, protiv jačih i kulturnijih održala i nije uzmakla sa svoga teritorija, koji i danas drži onako, kako ga je zaposjela. [...] Mi smo sretni i hvalimo Boga, da nam je dao tu milost, da nas je uzdržao, da nam je dao vodju, koji kao zakoniti nasljednik prvoga hrvatskoga kralja Tomislava ima volje, hrabrosti i ljubavi za svoj narod, a to je naš uzvišeni vladar Aleksandar I. Karadjordjević. (Živio!) Vi se sjećate onoga seljačkoga vođa Karadjordja, koji je prije stotinu godina kao seljak od pluga i motike digao svoj narod u bunu za slobodu i komu je Bog namienio, da njegov rod bude glava ove naše velike nacije, da je vodi onim putem, koji znači na Balkanu stvaranje kulture, vođenje zdrave politike, miroljubive politike, ali politike mudre i odvažne. Mi smo sigurni, da će za obranu domovine skočiti svi kao jedan (Živio!). Malo čas smo gledali, kako naša junačka vojska prolazi, da nam ukrasi ovaj svečani dan. Srdce nam je raslo, kad smo je gledali. Ona je sloga naša, ona je oružan čitav narod, koji je spreman da brani domovinu, ako to zatreba. [...] Ja vam stavljam na srce, da, kad smo postigli ovaj veliki uspjeh, ovaj narodni sporazum, da sve – i selo i grad – složno pregnemo na zajednički rad, da u zajedničkomu povjerenju predjemo preko svih malih sitnih, pojedinačnih interesa, da imamo pred očima samo velike obće interese, koji su zalog i uslov našoj budućnosti. Očekujući taj vaš rad, ja vam izjavljujem i obećajem, da ću ja i moji drugovi i ciela kraljevska vlada, koliko god bude u njenoj moći, poduprijeti ovakav rad i sve opravdane želje i zahtjeve, uvijek imajući pred očima, da smo mi mlada država, da ne možemo preko noći stvoriti sve ono, što nam treba. [...] Zahvaljujem i u ime svoje i u ime svojih drugova i u ime kraljevske vlade za sve ovo, što ste vi do sada učinili, i za ono, što ste doprinijeli i žrtvovali za ovu našu politiku, zahvaljujem za ovu vašu ustrajnost, za vaš mir i svjestno uvjerenje. Molim vas, da uzmete jednom za uvijek na pamet, i da vam to stalno bude pred očima, što i naši drugovi radikali tvrde, da ovako homogene vlade još nije bilo u našoj zemlji. Onako, kao što smo mi u parlamentu složni i pametno nastupamo i zastupamo narodne interese, koliko je to u našim silama, treba da se radi skladno i između naših ljudi (između Srba i Hrvata) u svakom mjestu, u svakom gradu, gdje zajednički živimo. Treba uzajamnoga povjerenja i razumievanja i zajedničkoga nastojanja, da si ovu našu liepu zemlju uredimo onako, kako želimo, da je vidimo i imamo. Time završavam i kličem našem narodu srbskomu i hrvatskomu: Živio narodni sporazum!». ¹³⁸

Nakon Radićevog govora, navodno, pozdravljenog «oduševljenim i bezkrajnim klicanjem»,¹³⁹ sarajevski župnik i napretkovac vlč. Bekavac je počeo pjevati «Lijepu našu», što je «prihvatio sav narod».¹⁴⁰

¹³⁸ Isto, 2-3.

¹³⁹ Isto, 3. Zajedničarski je tisak zabilježio da se prilikom Radićeva govora moglo čuti povike "Sramota!" i "Dolje [Stjepan] Radić!". ("Proslava tisućgodišnjice u Sarajevu", *Hrvat*, 7/1925., br. 1681, 2. Također vidi: "Poraz Pavla Radića u Sarajevu", *Republikanska Sloboda*, Zagreb, 1/1925., br. 7, 3.

Istoga dana, u jedan sat poslijepodne, otišao je ministar Radić s pratnjom u palaču «Napretka» u prostorije «Hrvatskog kluba», gdje mu je bio priređen svečani ručak na kome je bilo sedamnaest gostiju.¹⁴¹

Vlč. Alaupović je u ime domaćina održao zdravicu ministru Radiću, u kojoj mu je istaknuo «značenje Napretkova imena» i objasnio «sve one teške napore, dok su Hrvati Sarajeva sagradili ovu kulu hrvatstva i hrvatske prosvjete».¹⁴²

Radić je uzvratio zdravicom predsjedniku «Napretka», ističući «kako samo rad i uztrajnost mogu da dovedu naš narod do doista pravoga napretka».¹⁴³ Domaćini i gosti izrekli su potom «zanosne govore» te su na kraju svi zajedno zapjevali «Lijepu našu» i «Oj, Slaveni», da «uveličaju srdačnost ove hrvatske i bratske narodne slave».¹⁴⁴

U poslijepodnevnom satima održana je «pučka zabava» u Kovačićima na igralištu Sarajevskoga amaterskog športskog kluba (SAŠK), koje je bilo svečano ukrašeno zaslugom nekolicine napretkovaca (dr. Ferić, Drago Poznić, dr. M. Martinović, Ante Požun, A. Tandarić, Mirko Valentinčić i dr. Mateša). Službeni dio programa započeo je oko 16 sati nastupom hrvatskih katoličkih «orlova» i «orlica» te hrvatskih «sokola» iz Novog Sarajeva. Ministar Radić koji je prisustvovao priredbi, iskoristio je priliku da pred seljacima, koji su se okupili oko svečane lože, održi kraći «partijski govor u duhu sporazuma» između H(R)SS-a i Pašićevih radikala.¹⁴⁵

Uvečer su upaljene žarulje, te je «cijelo igralište planulo u moru svjetla», a vrhunac je nastupio kad je sa susjednog brežuljka ispod višegradske pruge «počeo da radi vatromet, koji je puna dva sata izbacivao jedno iznenađenje za drugim».¹⁴⁶

Iste je večeri ministar Radić, u hotelu «Pošta», bio na zajedničkoj večeri s mjesnim stranačkim prvacima H(P-R)SS-a, kojima je «upravo divnom vještinom» prikazao «potrebu narodnog sporazuma jednako za Hrvate kao i za Srbe», ističući da je nakon njegovog sklapanja «porasao ugled i Srba i Hrvata kao i cjelokupne naše države u velikom i dalekom svijetu».¹⁴⁷ Prisutni

¹⁴⁰ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 3.

¹⁴¹ Osim P. Radića i njegovog sina, bili su nazočni: državni podtajnik Andrić, veliki župan Nikolić, vladin povjerenik Hadžiomerović, veliki meštar BHZ-a Laszowski, dr. Ferić, R. Bačinić, vlč. M. Alaupović, vlč. Bekavac, dr. Šutej, H. Hadžić, dr. Ivica Pavičić, A. Tandarić, prof. Dvorniković, D. Poznić i beogradski novinar Šarić. ("Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 3.) Na ručku je bio i "slobodni hrvatski književnik" Ivo Šarinić. ("I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 3.) Vrlo je vjerojatno da su "beogradski novinar Šarić" i "slobodni hrvatski književnik Šarinić" ista osoba.

¹⁴² I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 3.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Isto; "Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 3.

¹⁴⁵ "Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 3. Također usp.: I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 3.

¹⁴⁶ "Bosna je progovorila", *VP*, 1925., br. 1252, 3.

¹⁴⁷ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 3.

su radićevci, navodno, s «oduševljenjem odobrili sav dojakošnji rad vodstva H[R]SS». ¹⁴⁸

Posljednjega dana svog boravka u Sarajevu, P. Radić je posjetio napretkovo pitomište (konvikt) «Kralj Tomislav» te je nakon obilaska «sav ushićen čestitao celom ravnateljstvu ovoga najdivnijeg uzgojnoga zavoda». ¹⁴⁹ Nakon što je objedovao kao gost pitomišta i predsjednika «Napretka» vlč. Alaupovića, ministar Radić je svečano ispraćen na sarajevski željeznički kolodvor. ¹⁵⁰

Posljednjeg dana proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva – 7. rujna – održane su još neke kulturne i športske priredbe. ¹⁵¹

Nakon završetka sarajevskih svečanosti u povodu obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, ali i rođendana prestolonasljednika Petra Karađorđevića, organizacijski je odbor zahvalio svim sudionicima na njihovom sudjelovanju u proslavi. ¹⁵²

No, nisu svi sudionici milenijske svečanosti bili zadovoljni tijekom same proslave. Odbor Hrvatskoga pjevačkog društva «Majevice» iz Tuzle bio je razočaran načinom na koji su njegovi članovi bili dočekani od organizatora sarajevske proslave. ¹⁵³ Sarajlija Ređo Saračević, litograf kod policijske direkcije, pokušao je, pak, od «Napretka», kao organizatora proslave, naplatiti navodnu štetu počinjenu u njegovoj bašći prigodom obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva. ¹⁵⁴ Na kraju je i oporba rekla svoju riječ. Naime, nasuprot panegiričkog pisanja radićevskog novinstva o boravku ministra Radića u Sarajevu, u hrvatskom su se tisku pojavili napisi koji su bili posve dukčije intonirani. Središnje glasilo oporbene Hrvatske zajednice ustvrdilo je, da je «ova slava bila pomućena prisustvom gosp. Radića». ¹⁵⁵ Zajedničari su svoju tvrdnju potkrijepili izjavom nekog franjevačkog redovnika u Fojnici, koji je, navodno, rekao: «Kralj Tomislav, da oživi, stidio bi se, kad bi vidio, tko vodi danas hrvatski narod». ¹⁵⁶

Osim u Sarajevu «Napredak» je organizirao svečane proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva i u drugim bosanskim mjestima: Visoko, Kakanj, Zgošće, Teslić, Doboj, Travno, Brčko, Vareš, Čapljina i t.d. Prilikom sredi-

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ «Uoči veličanstvene proslave tisućgodišnjice u Sarajevu.», *Hrvat*, 7/1925., br. 1663, 2.

¹⁵² Vidi: Koncept pisma zahvale i popis sudionika proslave. (AF-AⁿN), kutija 39, br. dok. 906.)

¹⁵³ Vidi: Dopis Hrvatskoga pjevačkog društva «Majevice» Odboru za proslavu hiljadugodišnjice hrvatskog Kraljevstva. (AF-AⁿN, kut. 38, br. dok. 834.)

¹⁵⁴ Vidi: Pismo Ređe Saračevića A. Odiću. (AF-AⁿN, kut. 39, br. dok. 903.)

¹⁵⁵ I. ŠARINIĆ, *nav. dj.*, 3.

¹⁵⁶ «Proslava tisućgodišnjice u Sarajevu», *Hrvat*, 7/1925., br. 1681, 2. Ova veoma neugodna tvrdnja izrečena je, navodno, «pred crkvom u lice gosp. dr. [Ivanu] Pernaru a pred skupljenim narodom». (Isto.) O Pernarovom boravku u Fojnici prilikom obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva vidi: «Radićevci uvode kulturnu borbu i u Bosnu», *Naroda Politika*, Zagreb, 8/1925., br. 37, 3.

šnje hercegovačke proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva, održane u Mostaru, tamošnja je «Napretkova» glavna podružnica, također, vodila glavnu riječ.

Zaključak

Obilježavanje tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva nije bilo lišeno upletanja politike. No, bez obzira na činjenicu da je ta velika obljetnica hrvatskoga naroda bila bezobzirno iskorištavana od Radićevog H(P-R)SS-a, ali i drugih tadašnjih političkih čimbenika (Pašićevi radikali, kralj Aleksandar i dr.), za afirmaciju njihovih aktualnih političkih ciljeva, ona je imala važno kulturno i nacionalno značenje. Svoj su nemali obol u obilježavanju velikog jubileja dali Hrvatsko kulturno društvo «Napredak» i njegovi agilni članovi, koji su djelovali u brojnim udrugama i raznim odborima namijenjenim promicanju hrvatskoga kulturnog i nacionalnog identiteta.

SUMMARY

MINISTER PAVLE RADIĆ ON THE MILLENNARY CELEBRATION OF THE CROATIAN KINGDOM ORGANIZED BY NAPREDAK SOCIETY IN SARAJEVO IN 1925

The millennium of the Croatian kingdom was a significant event in the history of the Croats. Political relations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes had an important influence on the development of the festivities to mark this occasion. The arrest of Stjepan Radić, the president of the Croat (People's – Republican) Peasant Party, his political capitulation, as well as his agreement with the Radical Party of Nikola Pašić, resulted in S. Radić and his party taking advantage the third rally of the Croatian "Svesokol" as the opportunity to mark the millennium of the Croatian Kingdom. In Bosnia, the Croatian cultural society "Napredak" took into its hands the organization millenary celebrations. On the occasion of key festivities in Sarajevo, at the beginning of September 1925, Pavle Radić, an acting minister in the Radić-Radical coalition government, attempted to use the event to promote the policy of "national agreement" by linking contemporary political relations in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes with past events at the time of King Tomislav's coronation. Despite the tasteless exploitation of the millennium of the Croatian Kingdom by politicians of the day, the event did not lose its authentic Croatian significance, thanks in large part to "Napredak" and its many members who took part in various associations and committees established to promote Croatian cultural and national identity.

Key words: Croatian Cultural society *Napredak*, Millennium celebration of the Croatian Kingdom (1925), Croatian Peasant Party